

Filosofie van het landschap

Van Ton Lemaire verscheen eveneens bij Ambo|Anthos *uitgevers*

- 1968 *De tederheid*
- 1976 *Over de waarde van culturen*
- 1980 *Het Vertoog over de Ongelijkheid van Jean-Jacques Rousseau*
- 1986 *De indiaan in ons bewustzijn*
- 1988 *Binnenwegen*
- 1990 *Twijfel aan Europa*
- 1995 *Godenspijs of duivelsbrood*
- 1997 *Wandelenderwijs*
- 2002 *Met open zinnen*
- 2004 *De leeuwerik*
- 2007 *Op vleugels van de ziel*
- 2008 *Claude Lévi-Strauss*
- 2010 *De val van Prometheus*
- 2013 *Het lied van Hiawatha*
- 2013 *Verre velden*
- 2015 *Mettertijd*
- 2017 *Onder dieren*
- 2019 *Met lichte tred*

Meld je aan voor onze nieuwsbrief om op de hoogte te blijven van de nieuwste boeken van Ambo|Anthos *uitgevers* via www.amboanthos.nl/nieuwsbrief.

TON LEMAIRE

Filosofie van het landschap

Ambo | Anthos
Amsterdam

Eerste druk 1970
Twaalfde, herziene druk 2019

ISBN 978 90 263 4203 5

© 1970, 2019 Ton Lemaire

Omslagontwerp Marry van Baar

Omslagillustratie Vincent van Gogh, *Les blés jaunes* (detail), 1889,

National Gallery, Londen © The Bridgeman Art Library

Foto auteur © N. Renckens

Verspreiding voor België:
Veen Bosch & Keuning uitgevers nv, Antwerpen

*Laat me, al is het maar als geest,
Nog eenmaal over de heide lopen
In de zomer.*

HOKUSAI

INHOUD

Voorwoord bij de twaalfde druk 9

I HET VERSCHIJNEN VAN HET LANDSCHAP

- 1 Landschap en cultuur 17
- 2 Het verschijnen van het landschap 25
- 3 De westerse oriëntatie 75
- 4 Oosters en westers landschap 91
- 5 De verborgen God 105

II DE GELEDING VAN HET LANDSCHAP

- 1 Herhaling en middelpunt III
- 2 De reis 121
- 3 Het toerisme 135
- 4 Apologie van het wonen 153

III GESCHIEDENIS EN OVERLEVERING

- 1 Het verschijnen van de geschiedenis 177
- 2 Het landschap van de prehistorie 185
- 3 Het landschap van het volksgeloof 207

IV DE MIDDAG

- 1 De verschrikkingen van het middaguur 225
- 2 De middaghoogte van de wereld 235

Appendix I	Verloren landschap	251
Appendix II	Een wijsgerige wandeling door het landschap	259
Noten		277
Vertaling van de citaten in dit boek		285

VOORWOORD

(bij de twaalfde druk)

Toen ik in 1969 de laatste hand legde aan mijn boek over het landschap, kon ik niet vermoeden dat het vijftig jaar later nog altijd zou worden gelezen en herdrukt. Uiteraard vervult me dat met grote voldoening en een zekere trots. Kennelijk heeft mijn boek bij vrij veel mensen een bepaalde snaar geraakt en ben ik er enigszins in geslaagd om over te brengen wat landschappen voor me betekenden. En dat was veel. Want van jongs af aan was ik door landschappen gefascineerd, verkende al wandelend de landschappen van mijn streek en spoedig ook die in het buitenland. Bijna tegelijkertijd raakte ik eveneens geboeid door de landschappen zoals die door schilders waren afgebeeld en die ik in boeken en musea kon bewonderen. Ik ontdekte toen dat de weergave van landschappen in de kunst een hele ontwikkeling had doorgemaakt, van het bescheiden begin als achtergrond van een religieus tafereel naar een centrale plaats op het doek, met als hoogepunt de vele landschappen en uitzichten van de negentiende eeuw.

Daar kwam voor mij nog een dimensie bij toen ik begon te begrijpen dat deze ontwikkeling de veranderingen weerspiegelde in de verhouding van de Europese mens ten opzichte van natuur en wereld, waarmee de opgang naar de moderne tijd gepaard ging. Door die idee was ik zo gegrepen dat ik – toen ik een jaar in Parijs studeerde – in de zalen van het Louvre en zijn annexen meerdere uren per week de landschappen ging bestuderen als een onverwacht panorama van onze cultuurgeschiedenis. Op die manier kon ik mijn eigen voor-

keur voor bepaalde landschappen beter begrijpen en tevens begon ik te beseffen in welke mate mijn bewustzijn en smaak product waren van de vorming van het moderne wereldbeeld.

Een landschap duidt in ieder geval altijd een totaliteit aan, en wel een geheel dat een ontmoeting uitdrukt van mens en aarde en van natuur en cultuur. Het is een uitsnede van de werkelijkheid, een vervlechting van mens en omgeving in diverse gradaties en met verschillende accenten, altijd vanuit het standpunt van een waarnemer, vanuit de menselijke blik, verenigd en begrensd door een horizon. Het kan zowel een deel van het aardoppervlak tonen zonder enig spoor van menselijke aanwezigheid, zoals een uitzicht in het hooggebergte, als een echt cultuurlandschap met daarin woningen of zelfs een compleet dorp of stadje. Maar ook in het eerste geval is een menselijk waarnemer op de achtergrond aanwezig, die het ooit als tafereel heeft beleefd en begrensd. Wanneer zo'n uitzicht op een schilderij wordt weergegeven, is er al sprake van een landschap in de tweede macht. Kortom: elk landschap vooronderstelt een waarnemer, het menselijk subject is altijd op de achtergrond aanwezig.

In de ervaring van een landschap zijn twee aspecten of dimensies te onderscheiden: een verstandelijke en een gevoelsmatige. Een landschap doet zich immers aan ons voor als een totaliteit die een zekere ordening en samenhang vertoont en tevens als iets wat ons gevoel, ons gemoed raakt. Een waargenomen, genoten en misschien bewonderd landschap resoneert in ons gemoed en kan een bepaalde stemming oproepen, bijvoorbeeld van grootsheid, geluk of misschien ook van heimwee wanneer het doet denken aan onze jeugd, aan ervaringen van lang geleden. Omdat een landschap nu eenmaal zo'n veelomvattend geheel is, kan het ook onze totale persoon treffen en ontroeren.

Dankzij dit veelomvattende karakter kan een landschap vanuit vele perspectieven worden benaderd en onderzocht. We vinden het dan ook als een kernbegrip zowel in de geografie, geologie en ecologie als in de kunstgeschiedenis, de literatuur en de antropologie, dus zowel binnen een natuurwetenschappelijk als een menswet-

schappelijk kader. In het eerste geval verschijnt het landschap als iets wat onafhankelijk van ons bestaat, in het andere geval lijkt het louter te behoren tot de innerlijke wereld van het individu, dus esthetisch en subjectief te zijn. Als begrip suggereert 'landschap' zowel de hardheid van een rots en de substantie van de grond, als de zachtheid en vluchtigheid van een sfeer of stemming. Het is aanleiding tot objectivisme én tot subjectivisme, staat aan de kant van de natuur én van de cultuur. De natuurwetenschappelijke benadering ervan is afstandelijk en objectiverend en maakt de weg vrij voor onderwerping en exploitatie; de gevoelsmatige en esthetische daarentegen vereist een zekere intimiteit en communicatie. Beide benaderingen verraden een spanningsverhouding binnen de moderne cultuur, waarbij de tweede de andere aanvult en mogelijk ook een compensatie is voor hetgeen door een loutere exploitatie van de wereld verloren zou gaan.

Aangezien 'landschap' zo'n brede werkelijkheid bestrijkt, tekenen gebeurtenissen en veranderingen van de samenleving zich er ook in af: ze vinden hun neerslag in de staat van het landschap, dat projectievlak is voor tendensen en tegenstellingen in de mensenmaatschappij. Dat geldt wel bij uitstek voor de afgelopen eeuw, zeker vanaf de Tweede Wereldoorlog, toen een ingrijpende modernisering van de ruimte zich heeft voltrokken. In twee of drie generaties is het Nederlandse landschap soms bijna onherkenbaar veranderd door wegeaanleg, huizenbouw, (sub)urbanisatie, industrieterreinen, campings, vakantieparken en pretparken, ontgrondingen, ruilverkavelingen en vooral de opkomst van de intensieve landbouw en veeteelt. Inmiddels is er een driedeling ontstaan van ten eerste dichtbevolkte urbane en ge(sub)urbaniseerde gebieden, ten tweede de eentonige cultuurstrepen van de intensieve landbouw en veeteelt en ten derde de natuurreservaten en overige natuurgebieden, waaronder ook de 'nieuwe natuur'. Wat daarbij de grote verliezer is geworden, is het traditionele cultuurlandschap zoals dat zich gevormd had in en door de geduldige arbeid van generaties boeren; een landschap vol tekens en historische referenties, verzadigd van geschiedenis. De ingrijpen-

de modernisering van de maatschappij heeft een onthistorisering van de ruimte met zich meegebracht, waardoor het geheugen van het landschap grotendeels is uitgewist en de continuïteit is verstoord.

Is dat erg? Ik vind van wel omdat mij gebleken is dat vele mensen – ik ben trouwens één van hen – vervreemd raken van de landschappen van hun jeugd. Men verliest bekende oriëntatiepunten in de ruimte ten gevolge van de abrupte en grootschalige ingrepen, iets wat gevoelens van ontheemding en ontworteling met zich mee kan brengen. Hierin bestaan de moeilijk te meten psychische gevolgen van de naoorlogse veranderingen. Maar zijn landschappen niet altijd al veranderd en, zeker in Nederland, grotendeels ontstaan door menselijke ingrepen, vrucht en neerslag van menselijke bewoning? Inderdaad, maar het is wel belangrijk om daarbij te wijzen op de schaal waarop en het tempo waarmee die veranderingen en ingrepen plaatsvinden. In Nederland is de ruimte in korte tijd rigoureus gepland, op de schop genomen (en op de bulldozer) en geordend, vertrekkend vanuit de veronderstelling dat nagenoeg alles maakbaar is, zoals westelijk Nederland met haar polders, dijken, kanalen, gemalen en sluizen al eeuwen geleden ook was gedomesticeerd. Op de zandgronden van oostelijk Nederland voltrok zich de invloed van de mens op de landschappen geleidelijker; en men hoeft de ruimtelijke ordening van west-Nederland niet per se als maatstaf te nemen.

Zoals een landschap nooit het bezit van iemand kan zijn, kan het evenmin volledig gemaakt en geconstrueerd worden. Hoewel de grond gewoonlijk toebehoort aan mensen of instanties, is het landschap van niemand – of van ons allen. Net zomin – stel ik – is het in zijn geheel maakbaar en door mensen beheersbaar, ook al kunnen de componenten ervan beïnvloed en gewijzigd worden. In die zin is een landschap onvermijdelijk een ons ontsnappende totaliteit, die grenzen stelt aan de reikwijdte van ons handelen; het bezit een zekere meerwaarde die ons geschonken kan worden als we ons ervoor openstellen. Dit is in eerste instantie moeilijk te begrijpen en te accepteren in een samenleving als de onze, die de maakbaarheid van alles tot uitgangspunt heeft gekozen, dit in nauwe samenhang met

haar diepgeworteld activisme, dus het vertrouwen in het belang van het handelen. De dynamiek waartoe dat leidt, wordt versterkt en gelegitimeerd door de nog steeds onaantastbare idee van permanente (economische) groei en dus een gestage stijging van de productie. Alles moet groeien en méér worden, moet 'ontwikkeld' worden, moet nog beter en sneller gaan. Heel deze dynamiek tekent zich ook in het landschap af, dat op den duur de onrust, de veranderlijkheid en ongedurigheid gaat weerspiegelen waardoor de maatschappij als geheel gedreven wordt.

Zo heb ik herhaaldelijk kunnen constateren dat gebouwen die ik ongeveer dertig jaar geleden nog gebouwd had zien worden alweer waren afgebroken en door andere vervangen. Dat een rij bomen die waren geplant langs een weg en mooi waren opgeschoten tien jaar later werden verwijderd omdat er met die weg intussen weer andere plannen waren. Zo ook heeft men eerst premies gegeven om heggen en hoogstamboomgaarden te rooien en enkele decennia later opnieuw premies verstrekt, maar nu om weer nieuwe te planten. Het summum in deze bizarre reeks lijkt me het opnieuw graven van bochten en meanders in beken en riviertjes nadat ze eerder waren gekanaliseerd en dus rechtgetrokken. Zo ook schijnt men de singel in Utrecht vlak bij het Centraal Station, die eerst was gedempt, opnieuw te gaan aanleggen. Afgezien van de bijna komische kortzichtigheid waaruit bepaalde beslissingen kennelijk waren voortgekomen, houden deze projecten een enorme verspilling in van menselijke arbeid en materiaal. Maar, hoe absurd ze ook zijn, toch tellen al deze activiteiten mee in het verschaffen van werkgelegenheid en vergroten het bbp, kortom: dragen dus bij tot de zozeer gewenste groei.

Ten gevolge van deze dynamiek – begeleid door een gestage bevolkingstoename – groeit Nederland, zeker de Randstad, langzaam maar zeker dicht en slibt ook het landschap dicht. De druk op het buitengebied neemt gestaag toe en de landschappelijke ruimte is inzet geworden van een veelheid van deels tegenstrijdige tendensen en belangen. Vandaar dat men zich vanaf de kritische jaren zeventig bewust is geworden van de bedreigingen van het milieu en ook van

het landschap, alleen al getuige het aantal publicaties erover. In geen ander land geldt zo'n hoge bevolkingsdichtheid, is de welvaart zo groot en de mobiliteit zo sterk. In dezelfde landschappen die door bevolkingstoename, economische groei en technologische ontwikkeling in een ge(sub)urbaniseerde parkstad aan het veranderen zijn, wil men toch ook wandelen en recreëren, genieten van natuurschoon en zelfs van wildernis en ook nog zoeken naar een zeker houvast voor onze herinneringen. Hoe Nederland het probleem van de leefbaarheid en bewoonbaarheid in een dynamische welvaartsmaatschappij zal oplossen en in welke landschappen toekomstige generaties zullen leven, is van groot belang voor ieder en wellicht een testcase voor Europa.

Ik ben me ervan bewust dat mijn 'landschappelijk bewustzijn' de vrucht was en is van de specifieke situatie van het landschap in Nederland. Ik groeide op aan het begin van de grote modernisering van de ruimte, in de nadagen van een landelijke leefwijze; het verlies ervan kleurde mijn boek enigszins met de toon van een afscheid en dus enige nostalgie. Ik besepte al vroeg de ambivalentie van de vooruitgang en het samengaan van 'overvloed en onbehagen' (Schama). Nadat ik mijn boek heb geschreven, is er nog veel over het landschap gepubliceerd en heb ik mijn kennis erover kunnen verrijken. Ik heb er dan ook nog meerdere artikelen aan gewijd. Twee ervan zijn in deze twaalfde druk als appendix opgenomen.

T.L., juni 2019

I

HET VERSCHIJNEN VAN HET LANDSCHAP

I LANDSCHAP EN CULTUUR

Der unendliche Raum ist das Ideal, welches die abendländische Seele immer in ihrer Umwelt gesucht hat. — O. SPENGLER, I, 227

Het is een mistige dag in het najaar, mijn omgeving is in nevels verdwenen. Later op de ochtend klaart de lucht op, ik kan weer verder kijken, bomen en huizen nemen scherper contouren aan. Tegen het middaguur breekt eindelijk de zon door, de wolken drijven uit elkaar, en de horizon verruimt zich tot de verre lijn waarbinnen alle dingen in een groot verband worden verenigd: de wereld is landschap geworden.

Deze ontplooiing van een omgeving tot landschap voltrekt zich niet alleen volgens het ritme van de dag en van de jaargetijden, maar vindt ook eenmaal plaats in de loop van ieder mensenleven.

Zo is de ontwikkeling van het kind zelfs bij uitstek af te lezen in de fasen van het opengaan van zijn ruimte. De puberteit is vooral ook een ruimte-crisis, die de jeugdige ruimte moet meemaken om deel te kunnen gaan uitmaken van de volwassen ruimte. De aardrijkskundelessen van de lagere school appelleren aan de ontwakende zin voor de grote wereldruimte en leiden hem tegelijk in goede banen, d.w.z. zetten de dromen over de verten om in de precieze afmetingen van landen en werelddelen waaruit de ruimte van de volwassen westerling sinds enkele eeuwen door de bemiddeling van de geografie is gaan bestaan. De sprookjesachtige ruimte van het kind, waarin alles nog mogelijk leek te zijn, wordt door opvoeding — die letterlijk

en figuurlijk een inleiding is in de ruimte van de volwassenen – in overeenstemming gebracht met de gevestigde ruimte van de volwassen samenleving, die zichzelf in de geografie wetenschappelijk heeft uitgedrukt. Doordat de jeugdige ruimte zich moet oriënteren aan de windstreken van de officiële, worden de privé-ruimten van het kind – al die zolders, tuinen, bossen en geheime plaatsen waar het tegelijk met de afzondering van zijn geliefkoosd plekje de eenheid van zichzelf vond – verbannen naar de periferie van de cultuur. In de marge van de gemeenschappelijke ruimte van onze cultuur liggen zo de gedroomde en vergeten ruimten van de jeugd, die samen met de kabouters en de elfen zijn vervluchtigd tot kinderlijke fantasieën.

Voor de meeste mensen zijn ze volledig verdampt door de nadrukkelijkheid van de geografische ruimte, waarin zoveel mensen overeenkomen; ze verschijnen hoogstens een enkele keer als in een *déjà vu* of in een vlaag van onverklaarbaar heimwee of vrees.

Maar wie erin geslaagd is zijn jeugd en de ruimten van zijn jeugd gaaf te bewaren in zijn herinnering voor de nivelleringen van het volwassen-worden, zal zich in de officiële ruimten van de geografie en de geometrie nooit helemaal thuis voelen. Voor hem ligt de ware ruimte elders. En alleen onverwachte ontmoetingen kunnen er soms een glimp van geven: als onwillekeurig het hart vlugger gaat kloppen bij het ontwaren van een kasteeltje door de bomen van een bos – waar *le grand Meaulnes* zo lang naar zocht –; als plotseling in de plooien van een landschap een intiem dal opengaat rond een beekje, of vanaf een heuveltop een vergezicht een land laat zien, waarin de hobbits hun avontuur met de Ring zouden kunnen hebben meege maakt.

Als eenmaal de cultuur haar gangbare oriëntatie heeft opgedrongen aan haar leden, verraden alleen nog dit soort herkenningen de charmes van een vroegere ruimte waaruit het wonderlijke nog niet was geweerd. Ik moet bekennen dat deze essays in feite voortkomen uit een onvrede met de officiële oriëntering van onze ruimte, en dat ik in deze ruimte eigenlijk een verdwaalde ben. De ervaren afstand

tussen de beleefde en de officiële ruimte, de ontdekking dat de ware ruimte niet die van de geografie is, geeft precies die speelruimte die mijn betoog mogelijk en misschien zinvol maakt.

Waar anders zou men de echte ruimte kunnen ontdekken dan vanuit een vergezicht? Ook wandelaars die verdwaald zijn, zoeken ter oriëntatie een uitzicht over hun omgeving. Wil de ruimte zich tot landschap ontplooiën, dan is daar een wijde blik voor nodig. Alleen door een vergezicht kan de oriëntatie van onze cultuur rekenschap gevraagd worden.

De zin voor de ruimte vindt immers zijn meest frappante uitdrukking in de zin voor het verre uitzicht. Wie kent niet onder het wandelen de neiging om naar het hoogste punt van het landschap te lopen en daar vol verwachting uit te kijken naar de verte? Het is alsof wandelaars af en toe de betrekkelijke beslotenheid van hun paden willen verlaten voor een ontmoeting met de horizon waarbinnen hun tocht plaatsvindt. Na een dergelijke ontmoeting met de verte die elk vergezicht zoekt, vervolgt men zijn wandeling die zich daardoor als werkelijke wandeling in een werkelijk landschap heeft gerealiseerd. Het uitzicht is dat moment van de wandeling waardoor de wandelaar zichzelf als wandelaar bevestigt, door namelijk de praktijk van zijn bewegingen met de theorie van het uitzicht te verenigen. Want dezelfde verhouding die er bestaat voor het bekende filosofische paar theorie en praxis geldt voor de wandeling en het uitzicht: het uitzicht is de theorie van de ruimte, terwijl het wandelen haar praktijk is. Daarom bestaat er een verrassend verband tussen theorie – wier orgaan de filosofie is – en uitzicht – wiens praktijk de wandeling is als bezoek van het landschap. Als ik dan ook hier wil gaan filosoferen over landschap en landschappelijkheid, dan pas ik in feite de ‘theoretische’ theorie toe op de concrete theorie van het uitzicht. Wijsbegeerte en vergezicht, beide ontmoetingen met de horizon van ons bestaan, zijn uitoefeningen van de zin voor het algemene, het omvattende, het universele; ze vragen van ons dat we de beperkte kring van onze dagelijkse praktijken overschrijden. Hij die

bevangen blijft binnen de ruimte van zijn arbeid, heeft geen oog voor het landschap en geen zin voor filosofie. Hij zal proberen elke ontmoeting met de horizon van zijn bestaan te ontwijken, zowel met de zichtbare horizon van het landschap – de totale ruimte van zijn leven –, als met zijn geestelijke strekking – zijn totale levens-tijd. Filosoferen over het uitzicht daarentegen is in dubbele zin een overschrijden van de praxis: omdat het het zichtbare perspectief van de totale levensruimte ter sprake brengt in verband met het perspectief van de hele levensloop. Maar waarom zou men deze tweevoudige ontmoeting met de horizon van het bestaan zoeken, eenmaal in de ruimte en eenmaal in de tijd, eenmaal wandelend en eenmaal denkend? Er moet kennelijk een onvrede zijn met de beperkte ruimte van de dagelijkse bezigheden en een verlangen om zich te oriënteren in de grote ruimte en de eindeloze tijd van de wereld. Degene die géén zin heeft voor filosofie en geen oog voor vergezichten moet daarom de behoefte ontbreken om zich in zijn leven actief te oriënteren: zijn bestaan is altijd al georiënteerd, en wel door de gangbare oriëntatie van de cultuur waartoe hij toevallig behoort. Wie zich immers helemaal aan een bestaande oriëntatie heeft toevertrouwd, kent niet de drang om zichzelf daadwerkelijk te gaan oriënteren in ruimte en tijd; bestek en strekking van zijn leven zijn ondubbelzinnig vastgesteld doordat ze samenvallen met de algemeen aanvaarde bestaansdefinitie van zijn cultuur. Het zijn de aangepasten, de geruste realisten die nooit uit roeping een hoogte beklimmen om het panorama, en nooit in wanhoop aan hun dood durven denken.

Maar wie afgedwaald is van de brede weg van zijn cultuur en niet langer kan geloven in haar ruimte en in haar tijd, die zal proberen zich opnieuw te oriënteren en op zoek gaan naar de ware ruimte en de ware tijd. Dit essay is zo een poging geworden om zich, terzijde van de grote weg, als wandelaar en denker in het landschap van zijn leven te heroriënteren. Zal het zo mogelijk zijn de horizon van het bestaan met heldere ogen te ontmoeten?